

S. FREDERİCK STARR, KAYIP AYDINLANMA: ARAP FETİHLERİNDEN TİMUR'A ORTA ASYA'NIN ALTIN ÇAĞI, ÇEV. YUSUF SELMAN İNANÇ, İSTANBUL - KRONİK KİTAP 2019

Muammer İSKENDEROĞLU*

İnsanlık tarihinin değişik dönemlerinde dünyanın diğer coğrafyalarıyla kıyaslandığında bazen bir coğrafyanın bilim, kültür ve sanat alanlarında bariz bir şekilde öne çıkmış olduğunu görebiliriz. Bu coğrafyaların hangi şartlar altında yükselip çöktüklerini öğrenmenin, gelecek adına hangi coğrafyaların umut verici olduğuna dair sağlıklı bir öngöründe bulunmak açısından kıymeti aşikârdır. Bir coğrafyanın bütün yönleriyle yükselişi ve çöküşü nasıl anlatılabilir? S. Frederick Starr, her ne kadar kitabının girişinde mütevazilik gösterse de Büyük Orta Asya'nın parlak asırlarını geçmişine ve Avrupa'nın aynı asırlardaki durumuna da atıflarla büyük bir başarıyla anlatıyor. Bu tarz bir yaklaşım benzer coğrafyalar ile ilgili eser yazmayı düşünenler için iyi bir model sunuyor.

On beş bölümden oluşan eserin her bir bölümünde Starr, aslında müstakil bir kitapta ele alınmaya değer bir konuyu inceliyor. İlk üç bölümde Orta Asya coğrafyasının merkezi konumunu, fiziksel, dinsel ve kültürel arka planını veren yazar, dördüncü bölümde Arap fetihleriyle Orta Asya'nın tarihinin yeni dönemine giriş yapıyor. Takip eden bölümlerde ise Orta Asya kültürünün gerek Abbasilerin merkezi Bağdat'ta gerekse Abbasilerin zayıflaması sonrası bölgeye hâkim olan devletler döneminde diğer kültür merkezlerindeki serüvenini akıcı bir üslupla tasvir ediyor. Bu yazımda bütün bu bölümlerle ilgili detaylı bir tasvir ve değerlendirme imkânım olmadığından özellikle dikkatimi çeken hususları paylaşmakla yetineceğim.

Eserinin önsözünde Starr bazı çevrelerin iki asırdır Doğu ve İslam üzerine çalışma yapan Batı ve Rus araştırmacıları 'Oryantalist' olmakla suçladıklarına dikkat çekerek şu gerçeğe vurgu yapıyor: Bu araştırmacıların özverili çalışmaları olmasaydı, Müslüman Doğu'daki entelektüel coşkunluğun hikayesi dünyaya anlatılamayacaktı. Yazarın bu eseri de Batılıları suçlayanlara güzel bir cevap olarak görülebilir. Bugün kültürel başarıları ile değil de doğal kaynakları ile dünya gündemine gelen Büyük Orta Asya, yani bugünkü Orta Asya'ya ilaveten Batı Çin, Kuzey Hindistan, Afganistan ve kuzey doğu İran coğrafyasının bin yıl önce insanlık bilim, kültür ve sanatına yaptıkları büyük katkıların en güzel sunumunu Starr'ın bu eserinde buluyoruz.

Starr kitabının ilk bölümüne yirmi sekiz yaşındaki Biruni ile on sekiz yaşındaki İbn Sina arasındaki bilimsel ve felsefi yazışmaların analizi ile başlıyor. Aslında sadece bu olay bile kayıp aydınlanmanın derinliğini göstermek için yeterlidir. Günümüzde değil bu bölgede, belki de İslam dünyasının hiçbir bölgesinde, Antik dönemden modern döneme kadar olmasa da Rönesans'a kadar gelmiş geçmiş en büyük iki büyük entelektüeli arasında gerçekleşen bu tartışmaya benzer bir tartışma ile karşılaşmak hayâl bile edilemiyor. Yazar bu tartışmaya kitabının sonunda tekrar dönüyor. Hayatın en önemli sorularına cevap arayan ve bu cevabı bulmak için gerekli bütün araçlara sahip olduklarını düşünen bu entelektüellerin, böylesine cesur çıkışlarına, onlardan üç nesil sonra gelen

Gazali karşı çıkacak ve bir gün açıkça İbn Sina'yı sapkınlıkla suçlayacaktır. Orta Asya aydınlanmasının niçin kaybolduğuna tek bir neden sunulamaz, ama hiç şüphesiz bu dar bakış açısı da önemli nedenlerden biridir.

Yazara göre Orta Asyalılar Yunanlıların aktarıcıları olmanın ötesinde birçok alanda kendi keşiflerini gerçekleştirmiş ve bilim üretme sürecine büyük katkılar sağlamışlardır. Bu noktada yazar şu soruyu soruyor: Bu enerji nereden geliyor? Yazar Orta Asya'nın İslam öncesi kültürel hayatına dair çok az bilgi olduğuna işaret ediyor; ancak kısıtlı bilgilerin bu bölgenin hem seküler hem de dini alanda büyük bir bilgi birikimiyle altın çağına girdiğini gösterdiğine vurgu yapıyor. Bu altın çağın Moğol istilasıyla son bulduğu genel olarak kabul edilse de, yazara göre bu bir açıdan çok erken, bir açıdan ise çok geç görünüyor.

Orta Asya halklarının bu başarısı karşısında Starr, bu insanların kim olduğunun cevabını arıyor ve şu bulgulara ulaşıyor: İslam'ın altın çağında yaşayan bilim ve düşünce insanların üçte birinin Orta Asyalı, diğer üçte biri de Pers asıllı olduğu ifade edilmektedir. Bilim, matematik ve felsefede Orta Asyalılar yüzde doksan hakimiyete sahiptiler. Bu insanlar ağırlıklı olarak Farsçanın değişik versiyonlarını konuşan İrani kökenli insanlar olup, ayrıca aralarında artan oranda Türki asıllı insanlar da bulunmaktaydı. Bu etnik köken sorusunun ardından yazar bu insanların altın çağda neyi başardıklarına, bu başarının gerçekleşmesinin nedenlerine ve bu zengin düşünce akımlarının doğurduğu sonuçlara cevap arıyor.

İkinci bölümde Orta Asya'nın yerleşik şehir hayatının tarihi süreci tasvir ediliyor. Starr'a göre Orta Asya medeniyeti su kıtlığının hâkim olduğu bir coğrafyada iyi bir sulama sistemine dayalı tarımsal üretim ve kaliteli mal üretip uzak bölgelere kadar ihraç etmeye dayalı ticaretten kaynaklanan zenginlik üretmiştir. Bu durum bölge şehirlerinin zengin ticaret merkezleri olarak öne çıkmalarına, bu şehirlerde girişimci bir sınıfın oluşmasına ve bu sınıfın kaliteli mallar üreterek bu malları çok uzak bölgelere kadar pazarlayacak bir ticaret ağı kurmalarına katkı sağlamıştır. Yazara göre bu ticaret ağı Çin'i de içine alsa da, kendi bölgeleri dışına çıkmaktan hoşlanmayan Çinli tüccarların kervan ticaretindeki rolleri önemsizdir.

Yazar'a göre Avrasya'nın merkezinde olmaları, Hint, Çin ve Ortadoğu medeniyetleri ile çevrili olmaları nedeniyle Orta Asyalılar sürekli iş yapmanın yeni yolları ve yeni fikirlerle karşılaşıyorlardı. Asırlar boyunca karşılaştıkları şeylerin hangisinin faydalı, hangisinin faydasız olduğunu bulmanın ustası olduklarından, faydalı gördüklerini kolaylıkla kendi ortamlarına uyarlamada büyük tecrübe kazanmışlardı. Bu durum fikir alanında da böyle idi.

Starr, Orta Asyalıların farklı düşünce ve inançları bir potada nasıl erittikleri konusunu üçüncü bölümde ele alıyor. Yazar, Arap fetihleri sırasında yaşanan büyük bir kitap ve belge kıyımı nedeniyle harici kaynaklardan edinilen kısıtlı bilgiye göre, Orta Asya'da İslam öncesi dönemde yüksek bir eğitim seviyesi olduğuna dikkat çekiyor. Çin kaynaklarına göre Soğdlar, İslam öncesinde detaylı bir yazılı kanun külliyyatına sahip olup bunları mabetlerde saklıyorlardı. Orta Asyalıların matematik ve tıp bilimlerinde de benzer külliyyata sahip olmaları doğaldı. Starr İslam öncesi Orta Asya'da tedavülde bol ve zengin kitap olduğunu destekleyen yeterince bulgu olduğunu ifade ediyor ve bir asır önce Türkmenistan'da bir mağarada bulunan çeviri ve telif değişik dillerde on beş bin cilt civarındaki külliyyatı delil gösteriyor. Ayrıca yaklaşık iki asır boyunca Yunancanın bu bölgede ortak dil olduğuna

dikkat çekiyor.

Orta Asya'nın Zerdüştlük ve Budizm'in önemli merkezleri olduğunu söylemek okuyucuya şaşırtıcı gelebilir. Büyük İskender'in doğu seferiyle bu çeşitliliğe Yunan dinlerini de eklemek gerekiyor. Daha sonra Helenistik kültürün en önemli taşıyıcısı olarak bu bölgede Hıristiyanlığı da görmekteyiz. Burada Starr'ın dikkat çektiği önemli bir husus Orta Asyalıların bu dini geleneklerin pasif takipçisi olmaktan öte aktif inşacıları olmalarıdır. Örneğin Orta Asyalı Budist keşişler, Budist metinlerin editör ve çevirmenleridirler. Ayrıca bu metinler üzerinde kısa veya uzun şerhler yazarak metinlerdeki zahiri çelişkileri de gidermeye çalışmışlardır. İslam öncesi dönemde Yunan, Süryani, Hint ve Çin metinlerini eski Farsçaya çevireler ağırlıklı olarak Orta Asyalılardır. Daha sonra Yunanca eserler Arapçaya çevrilmeye başlandığında bu süreçte aktif rol oynayanlar ağırlıklı olarak yine Orta Asyalılar olmuştur. Arap fatihler Orta Asya'da cami yapımını emrettiklerinde yerli mimarlar asırlardır Zerdüştlük için inşa ettikleri mabedin aynısını inşa etmişlerdi. Orta Asyalıların önceki dini geleneklerdeki kurucu rolleri göz önünde bulundurulduğunda, İslam geleneğinde de başta hadis kitaplarının çoğu olmak üzere İslam'ın temel metinlerinin inşacıları olarak oynadıkları roller gayet anlaşılır olmaktadır.

Starr'a göre İslam öncesi Orta Asyalıların en önemli özelliklerinden biri, sorgulayıcı bir zihne sahip olmalarıdır. Oldukça eğitilmiş olan bu insanlar sanat, müzik veya astronomi, matematik, felsefe gibi daha teorik-entelektüel çabalara zaman ayırmışlardır. İslam öncesi en az beş farklı dinle karşılaşan Orta Asyalılar, bu dinler arasında karşılaştırmaya yönelmişler ve dinler arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu çaba onları epistemoloji problemine götürmüştür. Buradan çıkarılacak sonuç, Orta Asya'nın dini/felsefi tarihini Zerdüştlük, Budizm, Helenizm, Hıristiyanlık, Manihaizm ve İslam tarihi olarak ayırmak mümkün olmayıp bu süreç gelişim gösteren tek bir süreçtir. Yazarın buna verdiği bir örnek, babası Zerdüştlükten İslam'a dönen Bayezid-i Bistami'nin Budist keşişin kendisine öğrettiği mistik eğitim ve yoga ile İslam anlayışını zenginleştirmesidir.

Starr dördüncü bölümde Arapların Orta Asya'yı askeri olarak nasıl fethettiğini, beşinci bölümde de Orta Asyalıların Bağdat'ı kültürel olarak nasıl fethettiğini tasvir ediyor. Özetle, Orta Asya tarihinde birçok işgal görmüştü fakat her işgalin ardından da siyasi, dini ve kültürel otonomluğunu kazanmıştı. Arapların Orta Asya'ya saldırısı şiddetli bir direnişe neden oldu. Bu direniş Arapları birbirine düşürdü ve bölgeye hakimiyet kurmalarını geciktirdi. Bununla birlikte Arap saldırıları uzun vadede bölgede iki önemli değişikliğe neden oldu: Resmi ve entelektüel kullanım dili olarak Arapça ve yeni din olarak İslam. Kültürlü Orta Asya toplumu nezdinde Araplar vahşi insanlardı ve bu imajı pekiştirmek için çokça örnek vaka sunuyorlardı. Bu bağlamda onlar kitapların ve dini literatürün yakılması, kültüre ve medeniyete savaş açılmasının çokça örneğini sundular.

Emevilerle Abbasiler arasındaki çekişmede Orta Asyalıların askeri desteğinin belirleyici olduğu söylenebilir. Starr'a göre nihayetinde Abbasilerin iktidara gelmesi sonrasında Yunan medeniyetinin Roma'ya hâkim olması gibi Orta Asya medeniyeti de Bağdat'a hâkim oldu. Abbasi halifeleri çoğunlukla Araplardan oluşan şair ve müzisyenlere patronluk yaparken, Orta Asya kökenli ve Budizm'den İslam'a dönme Bermekiler felsefe, tıp, matematik, astronomi ve insan bilimleri gibi alanlarda liderliği üstlendiler. Bu son grup çoğunlukla İrani ve Türki asıllı Orta Asyalı bilim ve düşünce insanlarını desteklediler. Yunancadan Arapçaya çevirinin asıl destekçileri de Bermekilerdi. Çevrilen

kitaplara olan talebi karşılamak üzere kâğıt fabrikası kurup kitap ticaretini geliştirenler de onlardı. Ancak Me'mun'un halife olmasıyla bu durum değişti ve yeni halife bizzat kültür patronluğunu üstlendi. Me'mun'un Merv'den tanıdığı Musa Oğulları Muhammed, Ahmet ve Hasan'ın çalışmaları onun entelektüel faaliyetlere desteğinin en dikkate değer ürünüdür. Yazar burada Orta Asya kökenlilerin aydınlanmaya katkılarını ifade etmenin Arapların rolünü azaltmadığına da dikkat çekiyor.

Starr'a göre Abbasi başkentinde entelektüel faaliyetlere olan desteğin kesilmesi bu faaliyetlerin doğuya ve özellikle de Orta Asya'ya kaymasına neden olmuştur. Yazar sonraki bölümlerde her bir yerel hanedanla entelektüel hayatta öne çıkan merkezleri ve bu merkezlerin bilim, kültür ve sanata katkılarını ayrıntılı bir şekilde tasvir ediyor. Yazar ilk olarak Nişabur merkezli Horasan'ın yıldızının nasıl parlamış olduğunu tasvir ediyor. Ona göre Horasan daha Ortodoks ve gelenekçi alimler yetiştirdiği gibi payına düşen orandan fazla şüpheli ve serbest fikirli insanlar yetiştirmiştir. Burada yetişen birçok düşünür yenilikçi ruha sahip olup sınırları aşip yeni ufuklarda dolaşmaya istekliydiler.

Samanilerin bölgede hakimiyet kurmalarıyla birlikte, her ne kadar her bir şehrin kendine göre ekonomik ve kültürel zenginliği olsa da, İslam öncesinde Zerdüştlük ve Budizm'in önemli merkezi olan Buhara siyasi ve entelektüel merkez olarak ön plana çıkmıştır. Buhara'da yazılı kültür o kadar zengindi ki pazar yerini dolduran kitapçılarda değişik dilde her çeşit kitabı bulmak mümkündü. Dahası kitapçılar satış yapabilmek için indirim yarışına girmekteydiler. Starr'a göre Buhara elitleri özgür düşünceye ve İsmaililiğe meyilli olsalar da şehir geleneksel Sünniliğin kalesiydi ve Buhara uleması kendini Sünniliğin koruyucusu olarak görüyordu. Buhari ve diğer hadis bilginlerinin çoğunun bu bölgeden olmaları ve sözlü hadis kültürünü yazıya geçmeleri bölge insanının daha önce diğer dini geleneklerde yaptıkları derleme, tasnif ve çeviri faaliyetlerinin bir devamıdır. Starr'a göre hadislerin derlenmesi zahiri bir din anlayışının ön plana çıkmasına neden olmuş, buna karşı gösterilen tepki de Sufiliğin yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Arapların saldırısında en büyük kültürel yıkıma uğrayan Harezm bölgesi, Harzemşahlar hanedanından Ebu Ali Memun döneminde yeniden kültürel bir merkez olarak öne çıktı. Memun'un akademisi değişik din ve mezheplere mensup birçok meşhur bilgini bir araya getirmişti. Sonrasında bu merkezdeki bilgileri kendi sarayına isteyen Gazneli Mahmut'un talebine Biruni olumlu cevap verirken, İbn Sina bu teklifi kabul etmediğinden yıllarca Mahmut'un ölüm tehdidi altında yaşamak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Biruni'nin tercihi ona yeni bir dünya açmış, Mahmut'un Hint seferleri sayesinde Hindistan'ı yakından tanıma fırsatı bulmuş ve diğer çalışmaları yanında karşılaştırmalı dinler ve kültür tarihi çalışmalarında iz bırakan bir bilgin olarak tarihe geçmiştir.

Starr'ın Selçuklu veziri Nizamülmülk ile ilgili tasvir ve değerlendirmeleri özellikle dikkat çekici: Şehname yazarı Firdevsi'nin eserinde tasvir ettiği eski İran devlet geleneğine hayranlık duymuş olması muhtemel vezirin muhtemelen etkilendiği diğer bir modelin Gazneli Mahmut olduğunu dile getiren yazar, Nizamülmülk'ün Makyavelli 'den asırlar önce İslam dünyasının siyaset felsefesinin Makyavelizm kitabını yazdığını ifade ediyor. Bu vezirin ismiyle müsemma medreselerin en önemli üç özelliğini de yazar şöyle ifade ediyor: İlk olarak bu medreseler eğitimi ucu açık bir hakikat sorgulaması değil, Sünni ideolojiyi hâkim kılma amaçlı tasarlamışlardır. İkinci olarak bu medreseler aklın kullanımını büyük ölçüde sınırlandırmışlardır. Üçüncü olarak devlet için ideoloji önem arz

edince, devlet kurumu olan medreseler Sultanın hizmetinde işlev görmüşlerdir. Yazar'a göre bu medreseler bu şekilde işlev gördüğü dönemlerde Batı'da modern üniversiteler kurulmaktaydı ve medreselerin dar bakış açıları karşısında çok daha geniş ufuklu bir eğitim vizyonu sunuyorlardı. Starr Nizamülmülk'ün ideolojik eğitim programında önemli rol üstlenen Gazzali'nin son dönemde inzivaya çekilmesini de hamisinin öldürülmesi sonrası yeni hami ve muktedirlerin ona iltifat etmemesi sonucu zorunlu bir 'yeni hayat' olarak yorumluyor.

Moğol istilasının Orta Asya ticaret ve kültür hayatında büyük bir yıkıma neden olduğunda hiç şüphe yoktur. Fakat Starr'a göre bu bölgedeki kültürel çöküş çok önceden başlamıştır ve bunun birçok nedeni vardır. Orta Asyalıların kendi aralarındaki iç mücadeleleri ticareti zayıflatmış, ticaretle gelen zenginlikle beslenen kültürel hayat da tabii olarak bundan etkilenmiştir. Moğolların gelişinin öncesinde bölgede şekilci ve kuralcı din anlayışı hâkim olmuş, aklın kullanımı sınırlandırılmış ve toplumsal huzuru sağlama adına farklı öğretiler yok edilmeye çalışılmıştır. Bu karmaşa döneminde halkın bir sığınak olarak Sufizme yönelmesi yazarın dikkat çektiği hususlardan birisidir.

Moğolların başlangıçtaki kültürel yıkım siyaseti sonrasında belki de entelektüel canlanmanın önünü de açmıştır. Hülagu'nun patronluğunda Tusi, Meraga Rasathanesi'ni; sonrasında Uluğ Bey, Semerkant Rasathanesi'ni kurmuş ve bu kurumlar doğa ve matematik bilimlerinin öğretildiği önemli merkezler olarak bilim tarihine geçmişlerdir. Bu kurumların ulema eliyle yok edildiği de Starr'ın vurguladığı dikkat çeken hususlardan birisidir.

Starr'ın eseriyle ilgili dikkat çekici diğer hususlar için okuyucuyu kitabı dikkatlice okumaya davet ediyorum. Okuyucunun, bugün belki de dünyanın en geri kalmış bir bölgesinin bir zamanlar tarım, ticaret ve bilim-kültür alanında asırlarca dünyanın en gelişmiş bölgesi olduğunun hikayesini akıcı bir üslupla okurken bu yükseliş ve çöküşün nedenleri üzerinde düşünmeli, buradan bugünün entelektüel merkezlerinin ve kendi coğrafyasının geleceği ile ilgili dersler çıkarmalıdır.